

ნესტან ბაგაური

გაბრასები – მცირეაზიელი ტოპარხები (ტენდენცია და ანალოგიები)

1204 წელს ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებას მკვლევართა ნაწილი XIII საუკუნის დასაწყისში შექმნილი საერთაშორისო ვითარების (კონსტანტინოპოლის აღება ჯვაროსანთა მიერ) მექანიკურ შედეგად თვლის, ნაწილი კი თამარ მეფის წარმატებულ საგარეო პოლიტიკას მიაწერს.

აღნიშნული პრობლემატიკის კვლევისას, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია ტრაპიზონის დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულის შექმნამდე ოთხი საუკუნით ადრე, იმავე ტერიტორიაზე არსებული ხალდიის თემის ნახევრადდამოუკიდებელ ერთეულად ჩამოყალიბების პროცესისათვის თვალის მიდევნება.

წინამდებარე სტატიაში განხილულია ამ საკითხის რამდენიმე ასპექტი:

- ხალდიის, როგორც ბიზანტიის პროვინციის მნიშვნელობა და მისი ავტონომიურობის ხარისხი;
- გაბრასების, როგორც ხალდიის თემის მმართველების როლი;
- გაბრასების ეთნიკური კუთვნილება და, ზოგადად ხალდიის თემის ეთნიკური შემადგენლობის მნიშვნელობა;
- მცირე აზიის სხვა პროვინციების მმართველი საგვარეულოების პოლიტიკური მდგომარეობისა, თუ მათი ორიენტაციის შესწავლის გზით გამოვლენილი ანალოგიები;
- ბიზანტიის დეცენტრალიზაცია და საქართველო.
ბიზანტიის იმპერიისთვის ხალდია პოლიტიკური და ეკონომიკური

თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი პროვინცია იყო. იგი IX საუკუნეში ჩამოყალიბდა, ხოლო X საუკუნეში ის აზიის 17 თემის ჩამონათვალშია მოხსენიებული.¹ იმავე საუკუნეში ეს ერთეული ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. აღნიშნული რეგიონი სელჩუკების გამოჩენის პერიოდში ბიზანტიისთვის მეტად მნიშვნელოვან, სტრატეგიულ ოლქს წარმოადგენდა, როგორც პოლიტიკური, ისე ეკონომიკური თვალსაზრისით. ქ. ტრაპიზონზე გადიოდა უმნიშვნელოვანესი საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალი, რომელიც აღმოსავლეთს დასავლეთთან აკავშირებდა. გზა სათავეს იღებდა თავრიზში, შავი ზღვის სანაპიროს გავლით ქალაქ ბათუმში შემოდის, მოუყვებოდა ვიდრე ტრაპიზონამდე, შემდეგ კი სამსუნიისკენ და სინოპისკენ მიემართებოდა.

ხალდიის მხარის ნახევრადამოუკიდებელ ერთეულად ჩამოყალიბების პროცესში, მნიშვნელოვანია ამ მხარის გეოგრაფიული თავისებურებები. ამ თვალსაზრისით ხალდიის პროვინცია წარმოადგენს ბუნებრივად ჩაკეტილ რეგიონს, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით, მდინარე ჭოროხის შესართავიდან, ვიდრე მდინარე ყიზილ-ირმაქამდე (ღალისი) იშლება; მას ჩრდილოეთით შავი ზღვა საზღვრავდა, ხოლო სამხრეთით პონტოს, იგივე ჩრდილოეთ ანატოლიის მთები, რომლებიც განსაკუთრებით მაღალი და ძნელადგადასალახი აღმოსავლეთ ნაწილშია აქ კლდიანი მწვერვალების სიმაღლე 3-4 ათას მეტრს აღწევს. ანატოლიის შიდა რეგიონებიდან აღნიშნულ მთათა სისტემების გადალახვა მხოლოდ რამდენიმე ძნელადგასავლელი უღელტეხილის დაძლევით შეიძლებოდა, რომლებიც, როგორც წესი, შესაძლო თავდასხმისაგან საიმედოდ იყო დაცული. ასე რომ, ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის მქონე ხალდიის პოზიციას ყოველთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ბიზანტიის, ისე თურქ-სელჩუკებისთვის.²

ბიზანტიის იმპერიის ამ მნიშვნელოვანი პროვინციის მმართველები

¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. De thematibus. გეორგიკა. წგნ.: VI. ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1952, გვ. 296, 300.

² С. П. Карпов. История Трапезундской империи. СПб. 2007, гв. 27.

იყვნენ ადგილობრივი წარმოშობის ბიზანტიელი მოხელეები – გაბრასები, რომლებმაც ტრაპიზონში დამკვიდრების შემდეგ მტკიცე მდგომარეობა მოიპოვეს.

გაბრასების მიერ ხალდიაში პოზიციების თანდათანობით გამყარების პროცესის განმაპირობებელი ფაქტორი იყო ერთი მხრივ, გარე ძალები (სელჩუკთა” მოძალეა, ბიზანტიის დეცენტრალიზაციის პროცესი), მეორე მხრივ კი, შიდა პროცესები: სეპარატისტული ძალების ხასიათი ბიზანტიის იმპერიაში, ხალდიის თემის ეთნიკური შემადგენლობა. უნდა აღინიშნოს, რომ ძლიერ სამხედრო და პოლიტიკურ აღმინისტრაციაზე დამყარებულმა ბიზანტიის იმპერიამ ბრძოლებით მოპოვებული ტერიტორიების სრული ელინიზაცია ვერ შეძლო. პროვინციებში ადგილობრივი ეთნიკური მომენტები ხშირად პოლიტიკური ამბიციებისა და აჯანყებების საფუძველიც ხდებოდა. ეს პირველ ყოვლისა შეიძლება ითქვას აღმოსავლეთის, ანუ მცირეაზიურ თემებზე. ხალდიის თემში ლაზური ელემენტი ყოველთვის დომინანტი იყო.

აღსანიშნავია ხალდიის თემის ეკონომიკური პოლიტიკა, რომელსაც დიდწილად განაპირობებდა ქ. ტრაპიზონი. ხალდიის თემის ცენტრის, ქ. ტრაპიზონის სავაჭრო-ეკონომიკური წრეები ცდილობდნენ, რაც შეიძლება ნაკლებად ყოფილიყვნენ დამოკიდებულნი კონსტანტინოპოლზე. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ხალდიის ვაჭარ-ხელოსანთა წრეები XI საუკუნის დასასრულისა და XII საუკუნის დასაწყისისთვის მხარს უჭერდნენ ხალდიის ნახევრადდამოუკიდებელ მმართველებს, გაბრასებს, მოგვიანებით კი – დევნილ კომნენოსებს.

პონტოში ხალდიის დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულის ჩამოყალიბებისთვის მნიშვნელოვანი საყრდენი ადგილობრივი არისტოკრატიაა. ნიშანდობლივია, რომ ტრაპიზონის იმპერიის დიდგვაროვნები, ისეთები როგორებიც იყვნენ დორანიტისები, კომახინოსები, კავასიტისები, მიზომატისები, ჭანიხიტისები არ იყვნენ წარმოდგენილნი XI-XII საუკუნეების ბიზანტიის საიმპერატორო ელიტაში, ამიტომ ისინი იღწვოდნენ საკუთარი პოლიტიკური ძალაუფლება ადგილზე განემტკიცებინათ, რაც თავის თავში უკვე გულისხმობდა სეპარატისტულ მისწრაფე-

ბებს. გარდა ამისა, იგივე დიდებულები დაინტერესებულნი იყვნენ ტრაპიზონის, როგორც სავაჭრო ემპორიის შემოსავლები მაქსიმალურად ადგილზე დარჩენილიყო და არ წასულიყო კონსტანტინოპოლის ხაზინის სასარგებლოდ.

კიდევ ერთი ფაქტორი, რაც შესაძლოა განვიხილოთ გაბრასებისთვის პოლიტიკურ საყრდენად: XI საუკუნის დასასრულისთვის პონტოს მოსახლეობა სელჩუკთა მოძალებული თავდასხმებით შეწუხებული იყო. მოსახლეობის ეს ფენა, ბუნებრივია იმ ძალის საყრდენი და მოკავშირე გახდებოდა, ვინც სელჩუკთაგან მათ ორგანიზებულ და ძლიერ დაცვას უზრუნველყოფდა. სწორედ ასეთ ძალას წარმოადგენენ გაბრასები.

გაბრასების საგვარეულო ალექსი კომნენოსის (1081-1118 წწ.) პერიოდიდან მოყოლებული, ტრაპიზონის წარჩინებულ სახლად გვევლინება. მისი პირველი წარმომადგენელი, თეოდორე გაბრასი, წყაროების მიხედვით, ადგილობრივი წარმოშობისა იყო – „ხალდიის ზემო მხარეებიდან“.³ ბიზანტიის იმპერატორმა ალექსი კომნენოსმა იგი ტრაპიზონის ღუქსად დანიშნა. ეს სახელო, თეოდორეს იმპერატორმა უბოძა არა იმიტომ, რომ ენდობოდა მას, არამედ იმის გამო, რომ ამ გზით „თავზეხელადებული“ დიდებული⁴ დედაქალაქიდან მოიშორა და მის მიერვე თურქთაგან გამოხსნილი ტრაპიზონის ღუქსად დანიშნა. როგორც ჩანს, ეს ერთადერთი, მაგრამ არა საუკეთესო გამოსავალი იყო, რადგან თეოდორე კვლავ „თვითმპყრობელის წინააღმდეგ მოქმედებდა“⁵ და ტრაპიზონს ისე უყურებდა, როგორც საკუთარს“. ანა კომნენას მიხედვით, თეოდორე „თავისი გონიერებით და მამაცობით ყველას სჯობდა და ამიტომ დაიმსახურა გამოჩენილი მეომრის სახელი; მცირე საქმესაც რომ მიეკარებოდა, არასოდეს არ გაუცუდებია, არამედ მუდამ ყველა

³ ანნა კომნენოსი. ალექსიადა. წგნ.: VI. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1966, გვ. 111.

⁴ ანნა კომნენოსი. ალექსიადა, გვ. 111.

⁵ ანნა კომნენოსი. ალექსიადა, გვ. 110-111.

მოწინააღმდეგეს სძლედა ხოლმე და, თვით ტრაპეზუნტი რომ აიღო და როგორც საკუთარი წილხვედრილი მიითვისა, უძლეველი გახდა“.⁶

თეოდორეს ლაზური წარმოშობა ეჭვს არ იწვევს. ამას გიორგი პახიმერეც აღნიშნავს, თუმცა სულ სხვა კონტექსტში, კერძოდ, როდესაც ის საუბრობს მიხეილ VIII პალეოლოგოსის მიერ 1267 წლიდან კონსტანტინოპოლის პატრიარქად გერმანეს (კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 1267 წელს) დანიშვნაზე, აღნიშნავს, რომ უკანასკნელი იყო „ტომით სრულიად ნამდვილი ლაზი, სწორედ ისევე როგორც გაბრა“.⁷

ანა კომნენოსის თხზულებაში თეოდორეს შემდგომ დროინდელ ამბებსაც ვხვდებით. ალექსი კომნენოსს სურდა თეოდორე თავის ოჯახთან ქორწინებით დაეკავშირებინა და ამ გზით შემოერიგებინა. თეოდორეს ვაჟი გრეგორიოსი იმპერატორ ალექსის ძმის, ისაკ სებასტოკრატორის ერთ-ერთ ქალიშვილზე დაინიშნა. ქორწინება დანიშნულთა სრულწლოვანებისას უნდა შემდგარიყო. კონსტანტინოპოლში ჩასული უმცროსი გაბრასი ფაქტობრივად მძევლად იქცა, რადგან მოულოდნელად დაქვრივებულმა თეოდორემ ისაკ სებასტოკრატორის ცოლის ბიძაშვილზე ხელახლა იქორწინა. ორ საგვარეულო სახლს შორის არსებული საქორწინო შეთანხმება დაირღვა. უმცროსი გაბრასი რამდენიმე ხანს დედოფლის გარემოცვაში ცხოვრობდა. მან გაქცევაც სცადა, რაც კეისრის წინააღმდეგ შეთქმულებას დაუკავშირდა – მამამ იგი ხომალდით გაიტაცა, თუმცა, იძულებული გახდა უკან დაებრუნებინა კეისრისთვის. ალექსიმ გაქცეული საპატიო ტყვე ფილიპოპოლისში გამოკეტა.⁸

ამის შემდგომ, თეოდორე ტრაპიზონში რა კონსტიტუციური და ინსტიტუციური სტატუსით მოღვაწეობდა უცნობია. ფაქტი ისაა, რომ ის სიკვდილამდე ტრაპიზონის უღაო ბატონი იყო. ის 1098 წელს

⁶ ანნა კომნენოსი. ალექსიდა, გვ. 111, გვ. 112.

⁷ გიორგი პახიმერე. ისტორია. წგნ.: VII. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. II. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. მეორე შევსებული გამოცემა თბ. 1965, გვ. 58.

⁸ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210). München. 1974, გვ. 22-23; Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. т. III. М. 1948, გვ. 600.

სელჩუკებმა ერზრუმთან მოკლეს.⁹

თეოდორეს შემდეგ ტრაპიზონს მართავდა ბიზანტიელთა მიერ დასმული დაბატენოსი, რომელიც ჩვენ ამჟღერად ნაკლებად გვაინტერესებს. 1103 წლის შემოდგომისთვის კი ტრაპიზონის ღუქსი იყო გრეგორიოს ტარონიტესი. შეუძლებელია დაბეჯითებით იმაზე საუბარი, ეს გრეგორიოსი ზემოხსენებული თეოდორეს შვილია თუ ალექსის კარზე მყოფი იოანე ტარონიტესის ძმისშვილი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ტარონიტესიც გაბრასებს ენათესავებოდა.¹⁰

გრეგორიოსის პროთურქული ორიენტაცია აშკარაა. მან დააპატიმრა ბიზანტიის მიერ დანიშნული დაბატენოსი, ასევე მისი მომხრეები და დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. ალექსი იძულებული გახდა 1105-1106 წლებში მის წინააღმდეგ იოანე ტარონიტესი გაეგზავნა. თურქთა მხარდაჭერის მიუხედავად, გრეგორიოსი დამარცხდა და ტყვედაც ჩავარდა, თუმცა 1107 წელს ის შეიწყნარეს და გაუშვეს.

1117 წელს გრეგორიოსი კვლავ ტრაპიზონში ჩანს. სელჩუკთა შიდაპოლიტიკურ კონფრონტაციაში მონაწილეობის საპყრობილეში გამო ის კიდევ ერთხელ აღმოჩნა. იქიდან თავის დაღწევა მას დიდ გამოსასყიდად დაუჯდა.¹¹ შემდეგ ტრაპიზონის ღუქსი ნიჭიერი ბიზანტიელი სარდალი კონსტანტინე გაბრასი. მის შესახებ ცნობები ჩანს 1123 წელს. ნიკიტა ხონიატეს მიხედვით, იმპერატორი იოანე II კომნენოსი (1118-1143 წწ.) იძულებული გახდა მის დასამორჩილებლად გაელაშქრა. იმპერატორია „გადაწყვიტა დაესაჯა არმენიაკთა თემში შეჭრილი ბარბაროსები და, ამავე დროს შეეპყრო კონსტანტინე გაბრა, რომელსაც უკვე კარგა ხანია დაემორჩილებინა ტრაპეზუნტი და მართავდა მას ტირანული წესებით“.¹²

⁹ თ. დუნდუა. სევასტოპოლი და მართლმადიდებელი სიმახია. დავით აღმაშენებელი და თეოდორე გაბრასი. თბ. 2003, გვ. 4.

¹⁰ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 23-24.

¹¹ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 24.

¹² ნიკეტა ხონიატე. ისტორია. წგნ.: VI. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანი-

ბიზანტიის იმპერატორი იოანე კომნენოსი ტახტზე 1118 წელს ავიდა, ხოლო კონსტანტინე ამის შემდეგ მალე გახდა „დუქს ხალდიას“. რეალურად ის ნამდვილი ტოპარხი იყო – სასაზღვრო ზონის ერთადერთი მფლობელი წლების განმავლობაში. როცა თურქ-სელჩუკები შავ ზღვამდე შეიჭრენ და მთელი რიგი ადგილები დაიკავეს (მელიტენე, ანკარა, კასტამუნი და სხვ.), გაბრასისთვის ხელსაყრელი დრო დადგა, მან თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა. ეს თავისუფლება 15 წელს გრძელდებოდა, ვიდრე 1139 წლამდე, როდესაც იოანე II-ის ლაშქრობის შედეგად შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო – ბითონია, პაფლაგონია და პონტო – კვლავ ბიზანტიამ შემოიმტკიცა. გაბრასი იძულებული გახდა ბიზანტიის მორჩილება ელიარებინა. ამიერიდან კონსტანტინე დუქსია როგორც დე ჯურე ისე დე ფაქტო, ანუ ის ბიზანტიის იმპერატორის მოხელეა – მხოლოდ ბასილევსის ნაცვალთა ტრაპიზონის მხარეში.¹³

წყაროებში კონსტანტინე გაბრასის სახელი კიდევ ერთხელ 1163-64 წლების ამბებთან დაკავშირებით ჩნდება, როგორც კეისარ მანუელის (1143-1180 წწ.) ელჩისა კილიჩ-არსლან I-თან იკონიაში¹⁴.

წყაროებში დაცულია ცნობები გაბრასთა ოჯახის წარმომადგენლებზე, რომლებსაც სრულად განსხვავებული პოლიტიკური ორიენტაცია ჰქონდათ. ამ საგვარეულოს პოლიტიკური დიაპაზონი მხოლოდ კონკრეტული ტოპარხით და ერთი პოლიტიკური მიმართულებით რომ არ შემოიფარგლებოდა ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ზოგი გაბრასი რუმის სელჩუკთა სამსახურში ჩადგა. იოანე კინამოსის თქმით, კეისარ მანუელის თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ წარმატებული ლაშქრობის დროს ტყვედ იგდეს და სიკვდილით დასაჯეს გაბრასი, რომელიც მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიის იმპერიიდან იყო, აღზრდილი გახლდათ თურქებთან და ერთ-ერთი პროვინციის მმართველი გახდა.

თურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1966, გვ. 126-127.

¹³ Jürgen Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 24-25.

¹⁴ ანნა კომნენოსი. აღდექისადა, გვ. 25.

1175 წელს ჩანს სარდალი მიხეილ გაბრასი, რომელსაც კეისარმა მანუელმა ამასიის ალყა დაავალა და მას ტრაპიზონის ჯარები დაუქვემდებარა.¹⁵ ეს მიხეილ გაბრასი დაქორწინებული იყო ევდოკია კომნენოსზე, ანდრონიკე I-ის (1183-1185 წწ.) ყოფილ საყვარელზე. წყაროები მას სხვა ბრძოლებშიც იხსენიებენ.¹⁶

ამ საომარი მოქმედებების შესახებ ცნობების მიღების შემდეგ, სულთანმა კილიჩ არსლან II-მ მოლაპარაკება დაიწყო ხან ბიზანტიის იმპერატორთან, ხან სალაჰ-ად დინთან. ამ დროს მისი წარგზავნილი გახლდათ იხტიარ ად-დინ ჰასან ბენ გაბრასი. იგივე პიროვნება ჩანს ამასიის ალყის დროს, მირიოკეფალონთან მანუელი მარცხისა (1176 წ.) და იერუსალიმის აღების (1187 წ.) შემდეგ.¹⁷

სახელიდან გამომდინარე, გაბრასთა გვარის ეს წარმომადგენელი მუსლიმია. მეტიც, გამოთქვამენ ვარაუდს, რომ ჰასან ბენ გაბრასი იმ გაბრასის შვილია, რომელიც 1146 წელს ბიზანტიელებმა სიკვდილით დასაჯეს.¹⁸ ამ პიროვნებას სულთნის კარზე დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა. შესაძლოა ის ერთ-ერთი ვეზირიც იყო. მისი სიკვდილის შესახებ სხვადასხვა ცნობებია შემორჩენილი. ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, 1189 წელს კილიჩ არსლანის ვაჟმა მოახერხა სულთანსა და ბენ ჰასანს შორის უნდობლობის დათესვა და გაბრასს თავის გადასარჩენად ტრაპიზონის სამხრეთით მოუწია გადასვლა, ე. ი. თავის მამულში დაბრუნდა, თუმცა გზაში თურქებმა მოკლეს (1189 წ.).¹⁹ სხვა წყაროს მიხედვით, გაბრასს უჩივლეს კილიჩის მოწამლვის გამო. მისმა ვაჟმა კი ის 1192 წელს სიკვდილით დასაჯა.²⁰

¹⁵ იოანე კინამოსი. ისტორია. წგნ.: VI. გეორგიკა. 151-152.

¹⁶ იოანე კინამოსი. ისტორია. წგნ.: VI. გეორგიკა. გვ. 146-147

¹⁷ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 26.

¹⁸ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 26.

¹⁹ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 26.

²⁰ გიორგი კედრენე. ისტორიული მიმოხილვა. წგნ.: V გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ

ჰასან ბენ გაბრასის მსგავსად მაღალი თანამდებობისთვის სხვა გაბრასებს არ მიუღწევიათ თურქების კარზე, თუმცა წყაროებში ვხედავთ კიდევ ერთ გაბრასს, რომელსაც იოანე ერქვა. იგი, მართალია ქრისტიანი იყო (სახელის მიხედვით), თუმცა სულთან ქაიხობადის სამსახურში ჩანს და 1235 წელს სულთნის მიერ რომის პაპთან წარგზავნილი ელჩობის წევრია. აშკარაა, რომ ის ჰასანის შთამომავალი არაა და, სავარაუდოდ, ტრაპიზონელ ტოპარხთა შტოსთან გვაქვს საქმე.²¹

1235 წელს კიდევ ვხვდებით ერთ ქრისტიან გაბრასს მელიტენში, რომელიც საექიმო პრაქტიკით ყოფილა დაკავებული.

პროფ. თ. დუნდუა გაბრასთა ასეთ დაქსაქსვას შემდეგნაირად ხსნის: „გაბრასების ხალდეური მამული ექსპროპირებულია, საჯაროდ ფაცტო ხელისუფლება კი „უზურპირებულია“ კომნენოსთა მიერ“.²²

როგორც ვნახეთ, საუკუნეთა მანძილზე ტრაპიზონი გაბრასთა სამფლობელოს წარმოადგენდა. ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული იყო ამ პროვინციის მმართველობა გაბრასებისთვის მიენდო, მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივი, მყარად დაფუძნებული საგვარეულოს მმართველობა უკვე სეპარატიზმის საფუძველი იყო. მაგრამ ბიზანტიის კეისრები სავსებით გარკვევით ხედავდნენ, რომ ეთნიკურად განსხვავებული თემა მხოლოდ ამგვარი მიდგომით შეეძლოთ ემართათ და არა მათთან კონფრონტაციის გზით.

მცირე აზიაში თითქმის დამოუკიდებელი ტოპარხიის შექმნის თვალსაზრისით, გაბრასთა საგვარეულოს მაგალითი ჩვენთვის ყველაზე მნიშვნელოვანია, თუმცა, ეს ტენდენცია რომ გამონაკლისი არ იყო ამის საილუსტრაციოდ შევეცადეთ მოგვეხმო ანალოგიები. ბიზანტიის პროვინციულ თემებში ეთნიკური კუთვნილება ტოპარხებს მეტი სიმყარისა და დამოუკიდებლად მართვის საშუალებას აძლევდა. ერთ-ერთი, ასეთი ადგილობრივი წარმომავლობის ტოპარხი გახლათ თეოდორ მან-

ყაუხჩიშვიდმა. თბ. 1963, გვ. 20).

²¹ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 27.

²² თ. დუნდუა. სევასტოსები და მართლმადიდებელი სიმახია: დავით აღმაშენებელი და თეოდორე გაბრასი. თბ. 2003, გვ. 6.

კაპა, რომელსაც 1188-1193 წლებში ფილადელფია და მახლობელი მდიდარი მხარეები ეკუთვნოდა. თავდაპირველად მან შეძლო თავისი მშობლიური, მამისეული ქალაქის მოსახლეობის გულის მოგება და მოახერხა მათი ერთგულებაზე დაფიცება. წყაროთა ცნობით, მან კეისრის წოდებაც კი მიითვისა.²³ ასე რომ, ჩვენ აქ აშკარა სეპარატიზმთან გვაქვს საქმე, რომელიც კონსტანტინოპოლის ფლობას კი არ ისახავდა მიზნად, არამედ, სრულიად გაცნობიერებულად იფარგლებოდა ლოკალური საიმპერატორო ძალაუფლებით (იგი საკუთარ ვერცხლის ფულსაც ჭრიდა).

მანკაპას აჯანყებამ ისეთი სერიოზული ხასიათი მიიღო, რომ ისაკ II-მ (1185-1195 წწ.) საჭიროდ ჩათვალა საქმეში სამხედრო ძალით ჩარევა. იმპერატორმა ალყაში მოაქცია ფილადელფია (1189 წ.), თუმცადა, ზეწოლის გამო, იძულებული გახდა კომპრომისზე წასულიყო (იმპერატორის მდგომარეობას ასუსტებდნენ ნორმანები, ჯვაროსნები, ბულგარელები). მანკაპას მის მიერ დაკავებული ტერიტორიიდან მცირე ნაწილიც კი არ დაუთმო. ერთადერთი დათმობა, რაზეც ის წავიდა ის იყო, რომ უარი თქვა კეისრის ტიტულზე და დე ჯურე ისაკ ანგელოსის სუვერენობა აღიარა. შემდეგ წლებში „თქემა თჳრაპესიონ“-ის დუქსმა მოახერხა ქრთამით მანკაპას მომხრეების მოსყიდვა. ასე რომ, იგი იძულებული გახდა გაქცეულიყო.

თეოდორ მანკაპას კვლავ ვხედავთ 1204 წელს ფილადელფიის მფლობელად, როცა იგი ერთხელ კიდევ ცდილობდა შანსი გამოეყენებინა, თუმცა 1205 წლის მარტში იგი დამარცხდა ჰაინრიხ ფლანდრიელთან. ამას მოჰყვა თეოდორ ლასკარისთან მარცხიც. 1205 წელს ლასკარისმა ფილადელფია ნიკეის იმპერიას შეუერთა.

სხვა ადგილობრივმა მმართველებმა გამოყოფისათვის ხელსაყრელ მომენტად 1204 წელი მიიჩნიეს. ერთ-ერთი ასეთი იყო მანუელ მაუროზომესი, რომელიც მიეკუთვნება ერთ-ერთ ყველაზე დიდ მიწათმფლობელ ოჯახს ბიზანტიაში. იგი იმდენად მნიშვნელოვანი ფიგურა იყო, რომ კეისარს კარნახობდა სხვა მმართველების კანდიდატურებს, ე. ი.

²³ Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. т. III. М. 1948, გვ. 538-539.

მას საიმპერატორო კარზე კარგი კავშირები ჰქონდა. თავის დამოუკიდებელი მდგომარეობა მაუროზომესმა იმითაც გაიმყარა, რომ ბიზანტიის საწინააღმდეგოდ, ქალიშვილი მიათხოვა იკონიის თურქ მმართველ ქეიხოსროვს. იგი მხარს უჭერდა სიძეს, რომ სელჩუკთა ყველა მხარე, რომლებიც ჯერ კიდევ ქეიხოსროვის მამამ დაიკავა, კვლავ თავის ხელში გაეერთიანებინა.

მართალია, მაუროზომესი დამარცხდა თეოდორე ლასკარისთან ბრძოლაში, მაგრამ უკანასკნელი მოლაპარაკებების შემდეგ იძულებული გახდა უკან დაეხია. 1206 წელს, თებერვალ-მარტში იკონიის სულთანთან შეთანხმება დაიდო, რომელიც მაუროზომესისთვის სასარგებლო იყო: ლასკარისი მას უთმობდა ქალაქებს ზონაისა და ლაოდიკეას და მთელ მიწებს მეანდერის შესართავამდე.

ასე დაიკავა მაუროზომესმა თავისი სამფლობელო. გასაოცარი არაა, რომ დამოუკიდებლობისაკენ მიდრეკილმა მაუროზომესმა მთლიანად თურქების მხარე დაიჭირა. ამით ბიზანტიისათვის ეს მხარეც საბოლოოდ დაიკარგა.

მაუროზომესი, მაფროზომის სახელით თურქებში უმნიშვნელო როლს როდი თამაშობდა. თუ როგორ და რანაირად ბატონობდა იგი თავის სამფლობელოში, ამის შესახებ არც ბიზანტიური და არც თურქული წყაროები არაფერს მოგვითხრობენ. შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ის თავის თანამდებობაზე განაგრძობდა ყოფნას, თანაც თურქული მხარის ნომინალური ძალაუფლების ქვეშ.²⁴

ჩვენი კვლევისთვის საინტერესოა კიდევ ერთი მცირეაზიელი ტოპარხი ფილარეტოსი. იგი ჩნდება როგორც კეისარ რომანოზ IV დიოგენეს (1068-1071 წწ.) ქვედანაყოფის უმცროსი მეთაური. მანციკერტთან ბრძოლის შემდგომ (1071 წელი) ის, დაქირავებული ლათინი ჯარისკაცების გვერდით, თავის სომეხ თანამემამულეებზე დაყრდნობით იწყებს საკუთარი ტოპარხიის შექმნას (სირიის, მესოპოტამიის, კილიკიის დიდი ნაწილი). ფილარეტოსის მიერ შექმნილი დამოუკიდებელი

²⁴ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 120.

პოლიტიკური ერთეული მოიცავდა ტერიტორიას სამხრეთ-დასავლეთი სომხეთიდან ვიდრე ხმელთაშუა ზღვის ნაპირებამდე და ისეთ მნიშვნელოვან ქალაქებს, როგორებიცაა ტარსუსი, ედესა, ანტიოქია, მელიტენე და სხვა. De facto, შესაძლოა, ფილარეტოსი დამოუკიდებლად დავახასიათოთ იმ შემთხვევაშიც კი, როცა 1078 წლიდან მან იმპერატორის ნომინალური სიუზერენობა აღიარა.

ტიპიური ნიშნები, რომლებიც ფილარეტოსს, როგორც ტოპარხს ავლენს, არის ერთი მხრივ ბიზანტიის (1078 წელი) და, მეორეს მხრივ, მალიქ-შაჰის ერთგულებაზე დაფიცება, ბიზანტიის საპირისპიროდ. ორივე ფაქტი პრაქტიკული მოსაზრებებიდან გამომდინარე უნდა შეფასდეს: პირველი აქტით მან, როგორც ბიზანტიის სამოხელეო კარის წარმომადგენელმა ბიზანტიისვე დარჩენილი მომხრეები თავის გარშემო შემოკრება. მეორე აქტი კი უნდა განვიხილოთ, როგორც ტაქტიკური ნაბიჯი, სიფრთხილის ზომა და დაზღვევა მუსლიმთაგან.

ბიზანტიის ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერაზე ორიენტირებული არქონტების ოჯახის პროტოტიპია ლეონ სგუროსი (ბეოტიის მთავარი ქალაქის, თებეს მფლობელი. XIII ს.).²⁵ მისი ამბიციები ბიზანტიის იმპერიის მცირეაზიურ ტერიტორიებზე არ ვრცელდებოდა. ეს შემთხვევა სახასიათოა XIII საუკუნეში ბიზანტიის იმპერიაში ჩვენთვის საინტერესო პროცესების წარმოსაჩენად. ლეონ სგუროსი ყოველ ხელსაყრელ სიტუაციას თავის სასარგებლოდ იყენებდა. ის არც ცენტრის ფლოტზე თავდასხმას ერიდებოდა და თავის ხელისუფლებას უმორჩილებს შუა საბერძნეთს. ამ ალბანური წარმომავლობის სასტიკმა ტოპარხმა დაიკავა არგოსი, კორინთო, თავისი ძალაუფლება გაავრცელა ატიკაზე. მან ათენზეც კი მიიტანა იერიში, თუმცა კერ აიღო. ლეონ სგუროსს დაუნათესავდა ბიზანტიის ყოფილი იმპერატორი ალექსი III ანგარი. მან სგუროსს მიათხოვა საკუთარი ქალიშვილი, ასევე ყოფილი იმპერატორის ალექსი მურხუფლუსის ქვრივი. ლეონმა მოახერხა კონკურენტუნარიანი მმართველობის შექმნა, რომელმაც ადგილობრივი მო-

²⁵ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 130-131.

სახლების მხარდაჭერის და ბიზანტიის დასუსტების წყალობით, იმპერიის გარკვეულ ტერიტორიაზე უპირატესობა მოიპოვა.

ანალოგიური პროცესები მიმდინარეობდა ბიზანტიის სხვა ნაკლებად ინტეგრირებულ პროვინციებშიც: როდოსზე გამყარდა კრეტელი არხონტი ლეონ გავალა, რომელიც კეისრის ტიტულს ატარებდა და საკუთარ მონეტას ჭრიდა. 1240 წელს გავალას მემიკვიდრეობა მიიღო მისმა ძმამ იოანემ.²⁶

ამრიგად, მცირე აზიაში ხალდიის თემისა და მისი მმართველი გაბრასთა სახლის მყარი პოლიტიკური მდგომარეობის გამო ბიზანტიის დეცენტრალიზაციის პროცესში მნიშვნელოვანი იყო ამ საგვარეულოს პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხი. წყაროთა მწირ მონაცემებზე დაყრდნობით, ვფიქრობთ, შესაძლებელია საუბარი გაბრასების ოჯახის საერთო ტაქტიკაზე. ისინი ნაკლებად თვლიდნენ თავს „ბიზანტიელებად“ ან „თურქებად“. გაბრასების ორიენტაციის საკითხი უფრო ფართო მნიშვნელობით არის განსახილველი. კონკრეტული ოჯახის პოლიტიკით განისაზღვრებოდა მთლიანად ტრაპიზონის ბედი. გაბრასთა პოზიცია კი შექმნილი აუცილებლობიდან გამომდინარე იცვლებოდა. ნიშანდობლივია, რომ მიუხედავად ამ საგვარეულოს ნახევრად დამოუკიდებელი პოლიტიკისა, ბიზანტიის კეისრები კვლავ მათ ანდობდნენ თემის მართვას. აქ, რასაკვირველია, საქმე გვაქვს ამ ოჯახის განსაკუთრებულ პოზიციასთან პროვინციაში.

აღსანიშნავია, რომ სწორედ განცალკევებისკენ მიდრეკილი მცირეაზიური საგვარეულო იყო კომნენოსთა სახლიც.²⁷

საინტერესოა, რა კავშირი შეიძლება ყოფილიყო გაბრასთა საგვარეულოსა და გაერთიანებულ საქართველოს სამეფოს შორის. გაბრასების ოჯახთან საქართველოს სამეფო დინასტიის რაიმე სახის კავშირზე წყაროებში პირდაპირი ცნობები არაა დაცული, თუმცა, ამის დასტურად შეიძლება მივიჩნიოთ ნუმისმატიკური მასალა. საქართველოში და ბიზანტიაში, რომ უნიფიცირებული სამონეტო ტიპები იჭრე-

²⁶ Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. т. III, гл. 538.

²⁷ Ф. И. Успенский. История Византийской Империи. т. III, гл. 538.

ბოდა ეს ფაქტია. მეტიც, ნუმიზმატიკურ მონაცემებზე დაყრდნობით შესაძლებელია ვისაუბროთ გაბრასებისა და ბაგრატიონებს შორის მჭიდრო ეკონომიკურ ინტეგრაციაზე. დავით აღმაშენებლის ერთ-ერთ ემისიაზე, შუბლის მხარეს გამოსახულია მლოცველი ღვთისმშობელი, ვლაქერნისად წოდებული, ხოლო ზურგის მხარეს, მოცემულია ჯვარი. ვლაქერნის ღვთისმშობლის ტიპოლოგია აღებულია ალექსი კომნენოსის ფულებიდან, ხოლო სპეციფიური ფორმის ჯვარი – ხალდიის თემის დუქსის – თეოდორე გაბრასის სპილენძის ემისიებზეა დატანილი. „ვლაქერნის ღვთისმშობლის ტიპის დატანება არის არა ტრადიცია, არამედ ბიზანტიური თანადროული ტიპის პერმანენტული გათვალისწინება. დავით IV ბაძავს ალექსის 90-იან წლებში და შემდგომაც“.²⁸

როგორც ჩანს, თეოდორე გაბრასის ჯვრის დავით IV-ის მონეტაზე დადასტურება იმის მეტყველია, რომ კონკრეტული ტოპარხი საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური პარტნიორი იყო. მით უფრო, რომ ტრაპიზონის მხარეებთან საქართველოს ურთიერთობას თავისი ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ეს ბუნებრივიც უნდა ყოფილიყო: აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთი ერთი ეკონომიკურ სისტემის ნაწილი იყო, აქ ერთი ეთნოსი ცხოვრობდა. ლოგიკური უნდა იყოს, რომ XI საუკუნეში ხალდიის მხარე საქართველოს სამეფოს მოკავშირედ გვევლინება ისე, როგორც შემდგომ – ტრაპიზონის კომნენოსთა იმპერია. ეს გამართლებულია წმინდა ეკონომიკური მოსაზრებებითაც: გენუელთა მიერ ორგანიზებული ინდური საქონლის ჩრდილოური ტრანზიტი საზღვაო მარშრუტით – კაფა-სევასტოპოლი-ტრაპიზონი-იტალია, ხომ საქართველოს ზღვისპირეთსა და განსახილველ მხარეს ერთ სატრანზიტო ღერეფნად აქცევდა.²⁹

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე გვსურს ხაზი გავუსვათ იმას, რომ ტრაპიზონის იმპერიის შექმნა განაპირობა, ერთი მხრივ, ბიზანტიის იმპერიის თანდათანობით დაქუცმაცებამ, მეორე მხრივ კი, რომეების იმპერიის განაპირა, ნაკლებ ელინიზირებულ პროვინციებში,

²⁸ თ. დუნდუა. სევასტოსები და მართლმადიდებელი სიმახია., გვ. 16.

²⁹ თ. დუნდუა. სევასტოსები და მართლმადიდებელი სიმახია., გვ. 16.

კონკრეტულ შემთხვევაში კი ხალდიის თემის შიგნით მიმდინარე პროცესებმა (ეთნიკური, პოლიტიკური, ეკონომიკური და გეოგრაფიული).

მანციკერტის შემდგომ (1071 წელი) ეს ტენენციები სულ უფრო ინტენსიური გახდა. ფაქტია, დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულების – ტოპარხიების გენეზისი, რომელთაც სათავეში ღუქსი უდგას, როგორც ვნახეთ, ტენდენციად იქცა – საკუთარი ტოპარხიის დაარსება ანატოლიაში არაერთმა პროვინციელმა მმართველმა მოახერხა. მით უფრო, ამას შესძლებდა ხალდიის თემის მკვიდრი თეოდორე გაბრასი.³⁰

ამრიგად, ის პროცესები, რომელთაც ბიზანტია ემსხვერპლა, საკმაოდ გლობალური იყო და საქართველოს სამეფოს ინიციატივას საგრძნობლად ამცირებს. ჩვენ შეგვიძლია ვისაუბროთ იმაზე, რომ ამ პროცესს თამარის კარზე კარგად აუღეს ალლო და, გამოიყენეს რა უკვე არსებული კავშირები, კომუნოსებს მოკავშირეებად მოეკლინენ, საჭირო დროს.

³⁰ J. Hoffmann. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210), გვ. 243.

Nestan Bagauri

THE GABRADES: THE ANATOLIAN TOPARCHOI. TREND AND ANALOGIES

Summary

Some researchers consider the setting up of the Trebizond Empire in 1204 to have been a mechanical outcome of the obtaining international situation (the sack of Constantinople by the Crusaders), others attribute it to the successful foreign policy of Queen Tamar of Georgia.

The issue is discussed in the paper with an eye on the process of the formation of the Chaldian theme into a semi-independent entity in the same territory four centuries prior to the setting up of an independent political unit of Trebizond.

From this point of view the following questions are identified: the significance of the Chaldian theme as a Byzantine province and the degree of its autonomy; the role of the Gabrades as the rulers of the Chaldian theme; the ethnic affinity of the Gabrades and the significance of this factor; analogies through the study of the political status and political orientation of the local rulers of other provinces of Asia Minor (Theodore Macaphas, Manuel Maurozomes, Philaretos Brachamios, Leo Sgouros); decentralization of Byzantium.

Special significance attaches to the activity of the Gabrades, the ruling house of the Chaldian theme and the political, economic, geographic and ethnic foundations of their constitutional or institutional power. The policy of the Gabrades regarding to the Byzantine Imperial court and the Seljuk Turks is the case of special study.

Numismatic material: a cross on Georgian king David IV's coin found on one emission by Theodoros Gabras is adduced as an indirect proof of relations between the Chaldian theme and the Georgian royal house.

The process described shows that gradual secession of the Chaldian theme was inevitable. The setting up of the independent Empire of Trebizond by the Komneni early in the 13th century was a logical outcome of these tendencies.